

Gyáni Gábor

A TÖRTÉNELEM MINT EMLÉK(MŰ)

Kalligram, Bp. 2016. 300 oldal

Ma már szinte közhelyszámba megy kimondani azt, hogy az emlékezet fogalma és gyakorlata az elmúlt három-négy évtized legtöbbet tárgyalt problémáinak egyike volt, mely a filozófiától és az irodalomtudománytól a néprajzon és a szociológián át a pszichológiáig és a történelemtudományig egy sor diszciplínát mélyen érintett, bizonyos értelemben felforgatott. Ez az érdeklődés azonban nem pusztán intellektuális természetű volt, hisz meglehetősen gyorsan nagy (előbb nemzeti, majd nemzetközi szintű) kutatási projektek, konferenciák, eszmecserek épültek rá, vagyis – annak minden előnyével és hátrányával – a ma globális tudományiparnak nevezett közeg szerves része lett. Sőt, amikor az 1970–1980-as évek fordulóján, elsősorban német és francia kontextusban a kutatók érdeklődni kezdtek a téma iránt, látható volt, hogy az emlékezet iránti felfokozott tudományos érdeklődés összefüggésben áll a két ország műltfeldolgozási problémáival. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az Assmann-házaspár és a Pierre Nora által kezdeményezett és vezetett kutatások voltaképpen „csak” reagáltak arra a társadalmi jelenségre, mely a műlttal kapcsolatban e két országban elsőként fogalmazódott meg. Ennek az igénynek azonban volt politikai mondanivalója, amennyiben a hivatalos műltfeldolgozással szemben táplált elégedetlenség sürgette a műlt újszerű értelmezését mindkét országban. E hivatalos műltfeldolgozásnak azonban szerves, sőt szakértelme révén megkerülhetetlen része volt a történelemtudomány is, amennyiben – főként Franciaország esetében – az oly mértékig „igazította” a Vichy-Franciaország képét a IV. és V. Köztársaság politikai kánonjához, hogy azt napjainkban inkább hamisításnak nevezhetnénk. A műltfeldolgozás és az emlékezet jelensége tehát összekapcsolódott – sem politikailag, sem társadalmilag nem volt ártatlan.

Mire Gyáni Gábor és mások tevékenysége révén az ezredforduló Magyarországn is egyre inkább teret nyert az emlékezet tudományos kutatása, addig a helyzet politikai, gazdasági, ideológiai szempontból jelentősen megváltozott. A téma magyarországi kutatástörténete szerintem abban különbözött a német és francia esettől, hogy ide egyrészt évtizedekkel később, másrészt tisztán tudományos problémaként érkezett meg az emlékezet kutatása (a fentebb vázolt kontextus ismerete nélkül). Gyáni Gábor könyvének egyértelmű pozitívuma az, hogy „kiveszi” az emlékezetet ebből a neutrális kontextusból, s visszaadja annak sokrétűségét, problematikusságát, ugyanakkor rámutat a vonzerejére, nélkülözhetetlenségére is. A két fejezetbe (*Fogalmi keretek és A kollektív emlékezet toposzai*) sorolt tizenöt tanulmány voltaképpen önálló munka, ám a kollektív emlékezet fogalma révén mégis szorosan kapcsolódik egymáshoz, ugyanakkor nem jellemzi a művet a válogatáskötetek esetében gyakran felmerülő redundancia.

A második fejezet esettanulmányaihoz képest az első foglalja magában tehát azokat az írásműveket, melyek a történelem, az emlékezet, a kánon, az elbeszélés–elbeszélhetőség, emlékezetpolitika és a kollektív emlékezet problematikáját járják körül. Amikor fentebb az emlékezet problematikusságát említettem, voltaképpen arra a kiábrándulásra is utaltam, mely a jelenséggel kapcsolatban már az 1990-es évektől érzékelhető volt a nyugati tudományos elit gondolkodásában; e csalódásra Gyáni Gábor is reagál. A kiábrándulás abban áll, hogy míg kezdetben az emlékezetben olyan történeti és morális jószágot láttak a kutatók, mely a műlt valóságának feltárásában új eszközt adhat a kezükbe, addig népszerűvé válásával a politikai, kormányzati és gazdasági szereplők szinte kisajátították maguknak. Gyáni Gábor nagyon szemléletesen teszi azonban a kettő közötti különbséget. A Halbwachstól származó kollektív emlékezetben egy csoport által életben tartott, identitásképző jelleggel bíró társas-társadalmi gyakorlatot értünk, melynek korántsem az a célja, hogy a műltat rekonstruálja (ebben különbözik a történelemtudománytól).

Hanem példának okáért az, hogy rendies legitimitást biztosítson egy-egy nemesi családnak (ahol a nemesi vér fikciója nemegyszer az objektív értelemben vett múlt tudatos meghamisítását jelenti) vagy – Max Weber kifejezésével élve – hivatásrendi tudatot képezzen egy, a modern társadalomban létrejövő szakma köré. Ide tartozik természetesen az, amiről Gyáni Gábor is ír, nevezetesen hogy az első világháború után, a frontról visszatért, traumatizált katonák élményeik elaborálására „jártak össze” emlékezni. A háborús történetek elmesélésének célja nyilvánvalóan nem az volt, hogy „felelevenítsék” a félelem vagy a nyiltszíni halál emlékét, hanem éppenséggel az, hogy feloldják az általa keltett, a mindennapi életben visszamaradt szorongást (melyet például a családjukkal nem tudnak megbeszélni, hisz a családtagoknak a frontélmény nem volt közvetlen tapasztalat). Vagyis az emlékezet célja nem a múlt rekonstrukciója volt, hanem az – ahogyan Halbwachsszal nagyjából egyszerre a pszichiáter Eugène Minkowski megfogalmazta –, hogy a megélt időt „kinyissák” a jövő számára.

Míg Halbwachsnál a *kollektív emlékezet* fogalma mindig csoporthoz kötődik, addig Gyáni Gábor teret szentel az *emlékezetpolitika* ma divó jelenségének megkülönböztetésére. Míg előbbi egy vernakuláris, alulról képződő tevékenység nyomán válik gyakorlattá (melyet persze normalizálnak a társadalmi keretek), addig utóbbi kifejezetten hatalmi jellegű kezdeményezés. Ennek jegyében a mindenkori kormányzat, nemegyszer történész szakértők tekintélyére hivatkozva, újraértelmezi a múltat; ez a hatalmi jellegű intervenció – mutat rá Gyáni magyar példákra hivatkozva – különösen akkor problematikus, ha egy országban megrendül a demokratikus akaratképzés és ellenőrzés. Az emlékezetpolitika tehát mindig „felülről” érkezik, mindig autoritás áll mögötte, s jóllehet ebből nem következik automatikusan az, hogy rosszhiszeműen, eleve hamis múltképet termelne, de a hatalom érdek vezérelte jelenléte miatt mindig érdemes gyanakodni.

Sőt, Leuven város példáján azt is bemutatja a szerző, hogy a többnyire háborús pusztítások nyomán rekonstruált (?) belváros megannyi gótikus épülete valójában az eredeti újjáépített változata csupán. Valóban történeti értékűek ezek a néhány évtizede, az eredeti alapján helyreállított épületek vagy pusztán a politikai–gazdasági–turisztikai remélt haszonszerzés jelei, melyek imaginárius múltat képeznek a kortárs városi térben? A dolgok egyre inkább úgy festenek, hogy az elmúlt évtizedekben a várható politikai és gazdasági haszonszerzés felülírja az Alois Riegl által a 20. század elején foganatosított értelmezést. E szerint ugyanis különbséget kell tennünk a múltra szándékosan emlékeztető, tehát létesített *műemlék* és a történelmi és művészettörténeti szempontból nagyra tartott *műemlék* között. Utóbbinak nem a keletkezését, hanem a *megtartását*, dokumentumként, valamint művészet- és stílustörténeti értékéért való elismerését óhajtja a mindenkori jelen. Ám ennek a konzerválásnak szigorú ismeretelméleti és gyakorlati feltételei voltak a műemlékvédelemben, melyet azonban napjainkban egyre inkább felülír globális szinten az építőipari nagytőke és a neoliberális gazdaságpolitika egymásra találása. Még ha szó szerint nem is tér ki erre a szerző, jól érezhető, hogy kérdésfeltevése valójában az, hogy hol a határ a műemlék epiztemológiai értelemben vett dokumentumértéke és a neoliberális örökségiparnak (*heritage business*) a gazdasági fenntarthatóságot és persze profitot célzó követelményei között? Valóban ily mértékben áruvá tehető a múlt tárgyi öröksége? A kommodifikáció jegyében újjáépíthetőek-e az idők során elpusztult vagy csonkává vált épületek, intézmények stb.? A fentebb érintett hatalmi emlékezetpolitika és a fenntarthatóság jegyében áruvá tett örökségipari emlékezet mind-mind olyan törekvések, melyek a Gyáni által tárgyalt, társadalomtörténetileg, szociológiailag fontos kollektív emlékezet működését, sőt tovább megyek, erkölcsi hitelességét fenyegetik.

Korábbi írásainak nyomvonalán haladva a szerzőt e kötetben is mélyen érdeklő kérdések közé sorolható a történelemtudomány státusza napjainkban. Az emlékezet fentebb kivonatolt térnyerésével és a posztmodern kihívással ugyanis annak korábban rögzített helyzete

megváltozott, s a szerző ezekre a historiográfiai gondolkodásban beálló változásokra a honi közegben mindig érzékenyen reagált. A tárgyalt kötetben e problematika szűkítve, az elbeszélés és a nézőpontok többes számba kerülése kapcsán kerül szóba. Ha ugyanis a kollektív emlékezetet vizsgáljuk, akkor megkerülhetetlenül szembekerülünk azzal, hogy sajnos le kell számolnunk az egyetlen koherens narratíva eszméjével: az emlékezők osztályhelyzetüktől, a műveltségükből fakadó elbeszélés-kultúrájuktól függően más-más történetet fognak elmesélni. Jóllehet a halbwachsi szociológia és a bartletti szociálpszichológia ezzel a jelenséggel már az 1920–1930-as években számolt, a történelemtudomány saját módszertani és szemléleti premisszáiból kiindulva az ezzel való szembenézést sokáig elodázta. Gyáni Gábor azonban nem rest feltenni azokat a „kellemetlen” kérdéseket, melyek a történelemtudományt szembe-ítik a társtudományok eredményeivel; az emlékezet kutatása ráadásul létéből fakadóan mindig is multidiszciplináris volt, így e kérdések megválaszolása elodázhatatlan lett. Mit kezdhet a történész az ilyen polifon forrásokkal, mit kezdhet a beszámolók nézőpontjaival, illetve a belőlük képezhető valósággal?

Míg ismeretelméleti szemszögből e dilemmák a szerzőt legalább két évtizede élénken foglalkoztatják, addig e kötetben sokkal inkább a múlt használata felől közelíti meg tárgyát. A humán- és társadalomtudományokat jellemző egzaktság hiánya, a múlttól szóló elbeszélések szaporodása, valamint a politikai és gazdasági hatalom behatolása a múlt előállításába (emlékezetpolitika, örökségipar), termelésébe ugyanis előhívja azt, amit a gyanú hermeneutikájának nevezünk. Amennyiben kezdetben a történelem és a posztmodern találkozása gyümölcsöző is volt abból a szempontból, hogy a múlt magabiztos és monolit építményét episztemológiai és módszertani kétségekkel vette körül, addig az ebből fakadó elbizonytalanodás (melyről az 1990-es években sok nyugati történész számot adott), úgy tűnik, nem a szakmának kedvezett. Gyáni Gábor szerint az az emlékezeti alapokon nyugvó polifon múltkép, mely persze az empirikus kutatások szintjén számos nagyszerű eredményt hozott a történelemtudománynak, az elbizonytalanodás miatt ugyanakkor helyzetbe hozta a történelemszakma periferiáján álló, de pénzügyi és politikai forrásokkal rendelkező „szakértőket”.

Utóbbiak ugyan rendelkeznek minden, a szakma gyakorlásához szükséges fokozatokkal, ám projektjeik sajnos sokszor a tudomány eredményeit semmibe vevő nyílt politikai–ideológiai vagy gazdasági célokat szolgálnak. Másképpen fogalmazva sokszorosan beigazolódik Michel Foucault-nak a tudás és a hatalom összekapcsolódásáról megfogalmazott tézise. Ám a gyanú hermeneutikájának értelmében a történésznek rá kell kérdeznie arra, és Gyáni a könyv több pontján ezt teszi, hogy a gondos elméleti és empirikus kutatómunka nyomán megfogalmazott polifon történelemképből hogyan lesz egy csapásra vulgáris leegyszerűsítésekből álló primitív történelemhamisítás. Egyfelől, ha a szakma be is látja, hogy egyesek gátlátalanul visszaélnak az emlékezet adta autoritással, e leleplezés hogyan fogalmazható meg a társadalom nem-szakértő tagjai számára? Másfelől, milyen episztemológiai, módszertani és voltaképpen tudományszociológiai módszerrel érvelhetünk a tudományosság mellett és a nyers politikai–ideológia célok kiszolgálása ellen, ha nyitott metodikai kételyeink, finom ismeretelméleti relativitásunk kevésnek bizonyul az emlékezetpolitika és az örökségipar jól finanszírozott, gátlátalan voluntarizmusával szemben?

Nem Gyáni Gábor kötetének hibája, hogy ezekre a rendkívül összetett kérdésekre egyelőre csak felemás válaszokat adhat; azt hiszem, hogy ez korunk egyik nagy kérdése: hol van a történelemtudomány, tágabban a semmilyen autoritásnak be nem hódoló szellem eszméjének a helye? A helyzet ebből a szempontból elég borús, hiszen azt sugallja, hogy a múlt a jelen foglya: a jelen fogja eldönteni, hogy mi számíthat múltnak.

K. Horváth Zsolt